

משה כמנהיג

חשיפת תהליכי נפש בסיפור המקראי ובמדרש

יצחק רוזנברגר

פתיחה

"ויהי בימים ההם, ויגדל משה ויצא אל אחיו, וירא בסבלתם. וירא איש מצרי מכה איש עברי מאחיו. ויפן כה וכה וירא כי אין איש, ויך את המצרי ויטמנהו בחול" (שמות ב יא-יב). לסיפור המקראי בפסוקים שציטטנו, אודות הרקע להריגת משה את האיש המצרי המכה, צירפנו במאמר זה גם קטעי מדרש. הרעיון העיקרי שנרצה להציע ייבנה בשלושה שלבים:

1. אנו מניחים כי מתוך הכתובים עשויה להתקבל תמונה מסוימת אודות התהליכים הנפשיים, אשר התחוללו במשה בעת קרות ארוע זה.
2. אנו מניחים כי מתוך הדרשה אשר תובא ותידון להלן, עשויה להתקבל תמונה שונה אודות התהליכים הנפשיים אשר התחוללו במשה בעת קרות ארוע זה.
3. נראה כי שתי התמונות האלה הן לא רק שונות, אלא אף הפוכות בכיוון, מבחינת תיאורן את התהליכים הנפשיים שהתחוללו במשה בעת שצפה במצרי המכה את אחיו. על בסיס הערכה זו תוצע ההשערה כי מגמת הדרשן הייתה לאזן ולהשלים את התמונה העולה מהמקראות אודות תהליכים נפשיים אלה.

חלק א': הכתובים

כרקע לדיון בפסוקים העוסקים בהתנהגותו של משה בעת הריגת המצרי נחזור לשעה קלה אל אזכורים קודמים הקשורים לשבט לוי. הראשון שבהם הוא בספר שמות, פרק ב, א, ובו נאמר: "וילך איש מבית לוי ויקח את בת לוי". התורה אינה מגלה את שמות ההורים, ומסתפקת בציון השתייכותם לשבט לוי. סביר להניח שציון פרט בודד זה על היותם בני לוי אינו מקרי.¹ מה פשרו של האזכור המבקש לקשור אותנו אל היות משה צאצא ללוי בן יעקב? לשם בחינה זו, נבקש לעמוד במידת האפשר על המשמעויות הנלוות במקרא לאיש לוי,

1. במסגרת מאמר זה לא ניגע בשאלה, מדוע לא נתפרשו שמות ההורים בסיפור זה.

ולבדוק את אפשרות קיומם של קשרים בין משמעויות אלה, ובין נתונים המופיעים בהמשך הסיפור. לוי מופיע כאחת הדמויות המרכזיות במעשה שכם. בסיפור זה שבספר בראשית (פרק לד) מופיע שיפוט מפורש של האב, יעקב, ביחס למעשה שמעון ולוי, וכך נאמר שם (פס' ל): 'ויאמר יעקב אל שמעון ואל לוי, עכרתם אותי להבאישיני ביושב הארץ בכנעני ובפרזי, ואני מתי מספר, ונאספו עלי והכוני, ונשמדתי אני וביתי'.

בדבריו אלה לשמעון ולוי, כלולה ביקורת של האב נגד מעשיהם, מכוחו של מה שנראה כשיקול פרגמטי.² יעקב טוען כי שני הבנים נהגו בחוסר שיקול דעת, לא הביאו בחשבון את התוצאות הרוחניות האסון של מעשיהם, וכי ראוי היה להם לשקול במתינות את צעדיהם, ומתוך כך לנהוג באיפוק. הקורא שמכיר את ספר בראשית, והתוודע כבר לאיש לוי ולמעשיו, ודאי נושא עימו גם הוא 'מטען' שיפוטי מסוים ביחס לאישיות זו. בהגיע הקורא לפרק ב' בספר שמות, הוא עשוי לגלות שהתורה ממקדת את תשומת לבו בעובדה כי אנשים מבית לוי מעורבים בפתחו של סיפור נוסף ('וילך איש מבית לוי, ויקח את בת לוי...'). כנסיבות אלו יכול הקורא לתהות כינו לבניו, האם שוב נהיה עדים להתנהגות בלתי אחראית ובלתי שקולה מצד צאצאי לוי בן יעקב?

והנה, בהמשך הסיפור³ מוצאים אנו כי משה אף הוא הורג את הנפש, כמעשה אביו זקנו, ואף זאת בתגובה למעשה עוול.⁴ אך נתבונן בכתובים המתארים את סיפור הכאת המצרי (פס' יא-יב): '...ויצא אל אחיו וירא בסבלתם וירא איש מצרי מכה איש עברי מאחיו. ויפן כה וכה וירא כי אין איש ויך⁵ את המצרי ויטמנהו בחול'. דומה כי לא חשך הכתוב במילים כדי להבהיר כי משה פעל במתינות, באחריות, ובהירות, ומתוך שיקול דעת. הכאת המצרי מתוארת בפס' יב. מבין שתי עשרה המילים שבפס' זה, תשע מהן מוקדשות לתיאור זהירותו של משה.⁶ ורק שלוש מילים מתארות את ההריגה עצמה. נוכל אפוא לומר כי באופן שבו עושה משה את המעשה הדומה למעשה אביו זקנו, נמצא הוא 'מתקן' פגם שהיה קיים באופן בו הכה לוי את אנשי שכם. שמא גם הדרך, שבחרה

2. בדבריו עתה לא נתייחס לשאלה, האם השיקול הפרגמטי הוא היחיד העומד ביסוד ביקורתו של יעקב לשמעון ולוי.
3. מיד בפתיחתו של הסיפור מתוודע הקורא להתנהגות שיש בה מן ההעזה — שאף היא אפינה בוודאי את מעשי שמעון ולוי, אלא שבהיפוך מהעזתם של שמעון ולוי, ההעזה של האיש והאשה, הורי משה, אינה כרוכה בנטיית חיים, אלא כיצירת חיים.
4. כשם שאין אנו עוסקים במאמר זה בשיפוט ובהערכה מוסרית את מעשי שמעון ולוי, כך אין אנו נדרשים כלל לשאלה זו ביחס להריגת המצרי על ידי משה. עניינו הוא בעדויות העשויות להשתמע מהמקורות אודות התהליכים הפסיכולוגיים המתחוללים בנפשו של משה.
5. מענין הדבר, שהכאה היא המעשה הראשון אשר משה עושה, והכאה (על הסלע) היא — בסופו של דבר, מעשה אשר בגינו נגזר עליו שלא להכנס לארץ. תודתי לידידי אריאל גרוס על שהסב את תשומת לבי לנתון חשוב זה.
6. זהירותו זו של משה מעידה בוודאי על חשש ופחד שקיננו בו מפני האפשרות שמעשהו יוודע, והרי התורה עצמה מעידה כי לכשנודע הדבר נתיירא משה (פרק ב, יד: 'ויירא משה ויאמר אכן נודע הדבר').

התורה לספר לנו את ייחוסם של הורי משה ללוי, קשורה לעובדה זו. הקורא את המסופר בפרק ב' בספר שמות, מודרך על ידי התורה כבר בתחילת הסיפור להיזכר במעשה לוי בן יעקב. בהגיע קורא זה לסיפור הכאת המצרי על ידי משה, מתבקשת מצדו השוואה בין מעשה משה למעשה לוי, ומתוך כך עשוי הוא לעמוד על העובדה, כי משה לא נכשל בנקודה בה נכשל אביו זקנו. לעומת לוי, שפעל בחוסר אחריות, ולסופו של דבר נמצא בלתי ראוי על ידי אביו למעמד של הנהגה, הרי שמשה עצמו פועל באחריות, ומצד זה ראוי הוא לתפקיד של ההנהגה.

אם נכונה פרשנות זו, אזי נראה כי מסיפור זה מתקבל הרושם כי התהליך הנפשי הדומיננטי אצל משה לפני ובעת שהכה את המצרי, היה תהליך של איפוק, ריסון עצמי, שיקול דעת, ומתינות. תכונות אלה הן — ללא ספק, חיוניות למנהיג. אך האם די בהן בכדי לעצב דמות שלמה של אדם ושל מנהיג?

חלק ב': המדרש

במדרש שמות רבה לפרק ב פס' יא (מהד' שניאן, עמ' 86), שנינו:

1. 'וירא איש מצרי'.
2. אמר רב הונא כשם בר קפרא,
3. כשביל ארבעה דברים נגאלו ישראל ממצרים:
4. שלא שינו את שמם, ושלא שינו את לשונם, ושלא גילו סודם, ושלא הפקירו נשותיהן.
5. ומניין שלא נחשדו על הערזה?
6. שהרי אחת היתה ופרסמה הכתוב, שנאמר 'ושם אמו שלמית בת דברי למטה דן'.
7. אמרו רבותינו,
8. נוגשים היו מן המצריים ושוטרים היו מישראל, ונוגש ממנוה על עשרה שוטרים ושוטר ממנוה על עשרה מישראל.
9. היו הנוגשים הולכים לבתי השוטרים בהשכמה, להוציאן לעבודתן לקריאת הגבר.
10. פעם אחת הלך הנוגש המצרי אצל שוטר ישראל, ונתן עיניו באשתו שהיתה יפת תואר בלי מום. עמד לשעת קריאת הגבר והוציאו מביתו, וחזר המצרי ובא על אשתו, והיתה סבורה שהוא בעלה, ונתעברה ממנו.
11. חזר בעלה, מצא המצרי יוצא מביתו.
12. שאל לה: נגע בך?
13. אמרה לו: הן, וסבורה הייתי שאתה הוא.
14. כיון שידע הנוגש שידע בו, חזר לעבודת הפרך, והיה מכה אותו ומבקש להורגו,
15. כשם שהורגין אותן ומשליכין אותן לחוצות.⁷
16. והיה משה רואה, והביט בו, ראה מה עשה לו בבית ברוך הקדש, וראה מה שעתיך לעשות לו בשדה.
7. משפט זה אינו ברור, וראה הע' שניאן.

17. אמר: ודאי זה חייב הריגה, ולא עוד אלא שבא על אשתו של דתן, ולכך הוא חייב הריגה, שנאמר 'מות יומת הנאף והנאפת' (ויקרא כ. 8).
18. והיינו דכתיב: 'ויפן כה וכה'.

לדרשה זו יש מקבילה בויקרא רבה, שנקודת המוצא שלה — מדרש על המקלל ואמו שלומית בת דברי. וכך שנינו שם (מהר' מרגליות, פרשה לב, ד, בתוספת תרגום והשלמות מבארות):

1. 'והוא בן איש מצרי' (ויקרא כד, י').
2. רבנין ורבי לוי:
3. רבנין אמרי, אף על פי שלא היו ממזרים באותה שעה, הוא היה כממזר.
4. ר' לוי אמר, ממזר ברור היה.
5. כיצד?
6. נוגשים היו המצריים, ושוטרים היו ישראל. נוגש היה ממונה על עשרה שוטרים, ושוטר היה ממונה על עשרה בני אדם. נמצא נוגש ממונה על מאה ועשרה בני אדם.
7. חד זמן קרץ [השכים] נוגש גבי שוטר, אמר לו: זיל כנש עישוריתך [לך כנוס את עשרת האנשים שלך].
8. כיון שנכנס לתוך ביתו, שחקה לו אשתו.
9. אמר: הדה דההוא גברא היא [זו אשתו של השוטר ההוא].
10. יצא והטמין עצמו לאחורי הסולם.
11. כיון שיצא בעלה, נכנס וקילקל עימה.
12. הפך לאחוריה וחמיה נפק מן גו ביתה [פנה השוטר לאחוריו וראה את הנוגש יוצא מביתו].
13. כיון דידע דחמיה נפק מן ביתה, הוה מחי ליה כל יומא ואמר ליה: לעי טבאית לעי טבאית, מתכוין בעי מיקטלוניה [כיוון שידע הנוגש שראהו, היה מכה את השוטר כל היום ואומר לו: עבור היטב, עבור היטב, ובזאת התכוון להורגו].
14. באותה השעה הציצה רוח הקודש למשה, הדה היא 'ויפן כה וכה' (שמות ב, יב).
15. מהו 'ויפן כה וכה'? אלא ראה מה שעשה לו בבית ומה שעתידי לעשות לו בשדה. אמ' לו, לא דיו שקילקל עם אשתו אלא שהוא מבקש להורגו!
16. מיד — 'וירא כי אין איש'.
17. מה ראה? רבי יהודה ורבי נחמיה ורבנין: רבי יהודה אמר, ראה שאין מי יעמוד ויקנא לשמו שלקב"ה ויהרגנו, ועמד הוא וקנא לשמו שלקב"ה והרגנו. רבי נחמיה אמר, ראה שאין מי יעמוד ויזכיר עליו את השם ויהרגנו, ועמד והזכיר עליו את השם והרגנו. ורבנין אמרין, ראה שאין תוחלת עתידה יוצאת ממנו ולא מבניו ולא עד סוף כל הדורות.
18. שורה זו אינה במקבילה בתנחומא אמור, ראה הע' שנאן.
19. למקבילות נוספות ראה בהערות במהר"א שנאן ובמהר"א מרגליות.

18. מיד — 'ויך את המצרי'.
19. במה הרגו? ר' יצחק אמר, באגרופ הרגו, כמה דאת אמר 'ולהכות באגרופ רשע' (ישעיה נח, ד). רבי לוי אמר, במיסטורין של ישראל הרגו, כמה דאת אמר 'והיה מספר בני ישראל כחול הים' (הושע ב, א).

נעיין תחילה בדרשה האחרונה מויק"ר, ותחילה נעמוד על מרכיביה, על היחס שביניהם, ואולי אף על אופן עריכתה.

בשר' 4-16 מובאת דרשה של רבי לוי. בתחילת דרשה זו מתוארת הורתו של האיש המקלל, ונראה כי בסיומה (המקורי?), בשר' 14-16, נתכוין רבי לוי לתאר את הריגת המצרי. אם נניח כי דרשת רבי לוי — במקורה, נסתיימה במלים 'מיד — וירא כי אין איש' (שר' 16), יהא זה סביר לשער כי הכוונה בציטוט מלים אלה אינה להן עצמן, אלא להמשכן '...ויך את המצרי'.

עורך ויק"ר סיפח לדרשת רבי לוי שתי הוספות: האחת (החל משורה 17), מחלוקת תנאים בשאלה מה ראה משה, והשניה (החל משורה 19), מחלוקת בין רבי לוי עצמו ובין רבי יצחק, בשאלה 'במה הרגו'. ההוספה הראשונה מסתיימת במלים 'מיד — ויך את המצרי' (שר' 18). עתה נוכל להבחין בעובדה, כי שר' 18 — כפי שהיא כתובה לפנינו, מתאימה ביותר לשמש כמשפט הסיום (המקורי לדעתנו) של דרשת רבי לוי, במקום הנאמר בשר' 16 לפנינו. נראה אפוא כי הנוסח הנוסח שלפנינו נוצר עקב סיפוח דרשת התנאים לדרשת רבי לוי, באופן המוצג בסרטוט הבא (החץ מייצג את נקודת ההכנסה המשוערת של דרשת התנאים לסוף דרשת רבי לוי, והקו מסמן מחיקה משוערת של מלים ממשפט הסיום של דרשתו):

קטע הסיום המקורי של דרשת רבי לוי דרשה תנאית עצמאית

מהו 'ויפן כה וכה'? אלא ראה מה שעשה לו בבית ומה שעתידי לעשות לו בשדה. אמ' לו, לא דיו שקילקל עם אשתו אלא שהוא מבקש להורגו!

'וירא כי אין איש'

מה ראה? רבי יהודה ורבי נחמיה ורבנין: רבי יהודה אמר, ראה שאין מי יעמד ויקנא לשמו שלקב"ה ויהרגנו, ועמד הוא וקנא לשמו שלקב"ה והרגנו. רבי נחמיה אמר, ראה שאין מי יעמד ויזכיר עליו את השם ויהרגנו, ועמד והזכיר עליו את השם והרגנו. ורבנין אמרין, ראה שאין תוחלת עתידה יוצאת ממנו ולא מבניו ולא מבני בניו עד סוף כל הדורות. מיד — 'ויך את המצרי'.

מיד — 'ויך את המצרי'

נחזור עתה למדרש הראשון משמות רבה. מהו היחס בינו ובין המדרש השני מויקרא רבה זה העוסק במקלל (נקרא לו 'המדרש על המקלל')? דרשה זו של רבי לוי במדרש על המקלל בשו" 4-16, מובאת במדרש הראשון (שמות רבה), שו" 7-17¹⁰ בשם 'רבותינו'. סביר לשער כי הדרשה בשמות רבה הינה עיבוד של דרשת רבי לוי.¹¹ והנה, שני שינויים בולטים קיימים בין שתי מקבילות אלה.

1. בויקרא רבה, במדרש על המקלל האשה חוטאת, ואילו בשמות רבה היא אינה חוטאת כלל. בהתאם לכך, בשמות רבה מפליג הדרשן בתיאור יופיה של האשה,¹² אולי כדי להטיל את כל אשמת החטא על המצרי.
2. בויקרא רבה במדרש על המקלל לא נאמר במפורש שהאשה נתעברה מהמצרי (אם כי הדבר ברור בוודאות מהקשר הסיפור), ואילו בשמות רבה נאמר במפורש 'ונתעברה ממנו' (סוף שו" 10).

השינוי הראשון שבין שתי הדרשות עשוי להתבאר היטב על רקע השוני בין הסיפורים המקראיים אודותיהם הן מוסבות. בויקרא רבה מבקש רבי לוי לקשור בין חטא הקללה של האיש ובין חטא הניאוף הכרוך בהורתו. לשם כך מתאר רבי לוי את חטא הניאוף הזה באופן השלילי ביותר, שבו לא רק האיש חוטא, אלא אף האשה. לעומת זאת, בשמות רבה מבקש הדרשן לנמק ולהצדיק את הכאת המצרי בכך שהמצרי חטא בניאוף, ולשם כך הוא מציג כחוטא שלילי ביותר, החוטא לא רק בניאוף, אלא אף בגניבת דעתה של אישה תמימה. אך השינוי השני בדרשת שמות רבה ביחס לדרשת רבי לוי נראה לכאורה תמוה. הידיעה בדבר התעברות האשה נראית רלוונטית דווקא בהקשרה בויקרא רבה, במדרש על המקלל, שכן הדרשה שם נועדה לתאר את הורתו של המקלל, אך דווקא שם, ידיעה זו אינה נאמרת במפורש. לעומת זאת, אם אכן בשמות רבה מגמת הדרשן היא להציג את המצרי כחוטא, אזי לשם כך די היה לומר שהוא בא על אשת השוטר, ולא היה צורך להוסיף את הידיעה שהיא התעברה ממנו.

לידיעה (המיותרת לכאורה) בדבר התעברות האשה בדרשת שמות רבה, ניתן להעניק משמעות הנוגעת לתיאור המתחולל בתוך נפשו של משה בעת שצפה במצרי המכה. הדרשן הלוא טוען כי המניע של משה להכאה הוא חטאו של המצרי (מדרש שמות רבה שו" 16, 'ראה מה עשה לו בבית'). אך מהידיעה שהאשה התעברה, מתברר כי המצרי במעשהו גרם

10. בשמות רבה נראית בעליל סתירה בין הגאמר בשו" 1-6 ובין הגאמר בשו" 7-17, שכן רב הונא טוען בשם בר קפרא שהאשה היתה חשודה על הערווה, בעוד שבמדרש רבותינו מפורש שהיא לא חטאה כלל. במסגרת מאמר זה לא נתייחס לצד זה באופן העריכה של פרשייה זו בשמו"ר.
11. לשאלת זמן העריכה של שמות רבה ראה את מכוראו של שנאן, עמ' 23, אך ללא קשר לפער הכרונולוגי שבין עריכת ויק"ר — המוקדמת יחסית, ובין עריכת שמו"ר — המאוחרת יחסית, יהא זה סביר לשער כי אם בספרות חז"ל, במקבילה אחת מוזהה שם הדרשן, ובמקבילה אחרת הוא אנונימי, הרי שהמקבילה האנונימית מאוחרת היא למקבילה בה נזכר שם הדרשן.
12. שנאן משער כי יופיה של האשה מבוסס על מדרש שם: שלומית — שלמה, ללא מום.

עוול לא רק לאישה ולבעלה, אלא אף לילד העתיד להיוולד. לאמור, המניע של משה להכאת המצרי היה לא רק העוול ביחס להורים, אלא אף העוול ביחס לילד. בגלל רשעות של איש מצרי, ילד זה יגדל עתה ללא אב ביולוגי. בנקודה זו, העוול שנעשה לילד זה דומה לעוול שנעשה למשה באופן אישי, שהרי משה עצמו, בגלל רשעות של איש מצרי (פרעה), גדל ללא אביו ואמו, ואף ללא שידע מי הם. ראיית העוול שנעשה לילד כמניע של משה להכאת המצרי, עשויה לרמוז אפוא לראיית העוול שנעשה למשה עצמו כמניע להכאת המצרי. ואם נחזור לפשוטם של מקראות, משה הרואה את המצרי מכה את העברי, רואה מבעד להכאה זו את כל הסבל הנגרם לעמו על ידי רשעותו של מלך מצרים, ובפרט — את הסבל שנגרם לו אישית עקב תלישותו ממשפחתו. אפשר אפוא כי בדברי הדרשן נמצא מעין רמז לכך כי בכלל המניעים של משה להכאת המצרי, לא נפקד אף מקומו של הכאב האישי שלו עצמו.

אם כנים דברינו אלה בהצעת הפרשנות לדרשה בשמות רבה, אזי ניתן לראות את מעמדה של דרשה זו כמעין איוון משלים לרושם העולה מהכתובים ביחס לתהליכים הפסיכולוגיים שהתחוללו במשה בעת הכאת המצרי. בדיון לעיל על המשתמע מהפסוקים התרשמו כי הוא פעל בקור רוח, באיפוק, במתינות ובשיקול דעת. עתה, לאור הצעת פרשנות זו לדרשה, נראה כי רושם זה העולה מהכתובים משקף רק צד מסוים של המתחולל בנפשו. מהדרשה מתקבל רושם עמוק יותר, כי התגובה הנפשית של משה היתה גם כואבת ומיוסרת, וכי סבלו האישי צף ועלה בתודעתו, ותרם אף הוא להחלטתו להכות את המצרי.¹³

התמונה המתקבלת מצירוף הנתונים בכתובים ובדרשה ביחס לדמותו ותיפקודו של מנהיג (ולמעשה — של אדם בכלל), היא אפוא מורכבת. בראש ובראשונה חייב האדם לשקול את צעדיו ולחשב את דרכיו בקו הצדק ובמאזני התבונה, וכדי לעשות זאת על הצד הטוב, עליו לנהוג במתינות, ואף במידה ידועה של התנתקות רגשית וקור רוח. עם זאת אין אדם צריך להתנכר ולהתעלם מתחושותיו וחוויותיו, ואי אפשר לדרוש ממנו לדחוק כליל לפניה את עולמו הרגשי האישי התוסס ומבעבע בו. שילוב אופטימלי בין מידות והנהגות מנוגדות אלה בוודאי אינו ניתן לכיטוי רצפטיבי כללי, מה עוד שקביעת מינון אופטימלי זה אמורה להשתנות לפי הנסיבות בהן נדרש האדם להגיב ולפעול. אך יש בדברי הכתובים ובדרשת החכמים אודות התגובה הנפשית המורכבת של משה בעת הכאת המצרי, כדי להעמידנו על התוואי הערכי-חינוכי אשר בתוכו ובמסגרתו אנו אמורים לנווט את דרכינו.

13. ראוי לציין כאן לדרשה נוספת אשר נראה כי אף היא מבקשת למצוא בהכאת המצרי היבט של מחאה מצד משה על העוול שכתופעת השעבוד. וכך שנינו בשמות רבה, על הכתוב בפרק ב' פס' יב 'ויך את המצרי': במה? רבי אביתר אמר: באגרוף הרגו. ויש אומרים, מגרפה של טיט נטל והוציא את מוחו. נראה כי המגרפה של טיט מסמלת את השעבוד, ובחירת הדרשן במגרפה לא נועדה לשם תיאור אופן ההכאה, אלא לשם הבהרת משמעות ההכאה. לאמור, הדרשן רואה את ההכאה ככיטוי למחאת משה כנגד השעבוד, והרי המגרפה משמשת ביד הדרשן (כיד משה) כמעין מידה כנגד מידה.